

PSYCHOLOGIE EN IK

1 Inleidende gebeurtenissen

Het laatste driekwart jaar van de Duitse bezetting 1940/1945 werden mannen ouder dan 16 jaar opgeroepen zich te melden om werk te verrichten voor de Organization Todt. Dat werk betrof graafwerkzaamheden: loopgraven e.d. Het was als zeventienjarige voor mij vanzelfsprekend dat ik mij niet zou melden en dus moest onderduiken.

Nu was er in Balkbrug een Rijksasiel voor Psychopathen, een TBS-kliniek zou men tegenwoordig zeggen. In feite voor misdadigers, die na het uittreden van hun gevangenisstraf een periode “ter beschikking van de regering” bleven vanwege hun specifieke ernstige pathologie. Door Duitse beslaglegging op de gebouwen in Balkbrug was het geheel ondergebracht in een aantal zeer grote boerderijen, die aanvankelijk bedoeld waren voor de arbeiders in het ontginnen van de heidevelden. Die boerderijen bevonden zich te Meppen, een heel klein gehucht in de buurt van Zweeloo in Drenthe. Mijn vader kenden de mensen daar en ik kreeg een scherts-aanstelling als hulpkok. Ik mocht me in de keuken vrij bewegen, maar daarbuiten mocht ik niet komen.

Met de gedetineerden had ik alleen contact, als zij eten kwamen halen aan de balie. Dan maakte ik wel eens een praatje met de dieven en de moordenaars, zoals mijn vader ze noemde. Hoewel hun misdaad niet bekend was, wist ik al gauw wat een aantal van hen op zijn geweten had en dat waren geen kleine vergrijpen.

Er waren een paar uitzonderingen. Zo iemand was de neger, die mij vertelde over zijn heldenrol als kapitein in het leger bij de inval van de Duitsers in '40. Het was een verhaal dat ik werkelijk geloofde. De hoofdbroeder, die me had zien praten, riep me nadien bij zich en liet mij krantenknipsels uit het dossier zien. De neger bleek een eersteklas oplichter te zijn, die leed aan pseudologia phantastica, wat zoveel betekent als het niet anders kunnen dan alles aan elkaar fantaseren. En ik..., ik was volledig in de ban van zijn mooie verhaal geweest.

Hoewel de ervaringen heel indrukwekkend waren, heb ik subjectief niet het gevoel dat ze me bij mijn studiekeuze voor de psychologie hebben beïnvloed. De oorlogservaringen leven bij mij voort als geïsoleerde, heel curieuze gebeurtenissen. Ik moet echter wel toegeven, dat het haast onmogelijk is dat ze niet van invloed zijn geweest op mijn latere studiekeuze.

Een jaar na de opmerkelijke gebeurtenissen in het Rijksasiel, in de zomer van 1946, deed ik eindexamen aan de HBS-B te Hoogeveen. In de herfst van 1950 startte ik met de psychologiestudie in Groningen. In de jaren daartussen ontstond de keuze voor die studie.

De periode dat mijn ouders en ik in Hoogeveen woonden en ik op de HBS zat, valt vrijwel geheel samen met de duur van de tweede wereldoorlog. Mijn vader had een min of meer zelfstandige, ambtelijke functie bij de landaanwinning en landontginning in de noordelijke vier provincies. Hij kreeg eind '40 Hoogeveen als standplaats en had in dat dorp al gauw een zeker aanzien. Dat was voor een groot deel vermoedelijk te danken aan het feit dat hij één van de zeer weinigen was die zich in een auto verplaatste. Die auto was weliswaar geen privé-bezit, maar dat soort nuances kende men toen nog niet.

Mijn drie oudere broers - ik was een nakomertje - waren in '40 reeds uit huis. Tijdens het verloop van de oorlog moesten twee broers onderduiken om te voorkomen dat ze opgepakt zouden worden door de Duitsers omdat ze zich onttrokken hadden aan de

Arbeitseinsatz. De derde broer was engelandvaarder. Hij werd in '43 met een speciale opdracht weer in Nederland per parachute neergelaten. Alle drie de broers kwamen regelmatig thuis. Hun oorlogs- en verzetsverhalen maakten op mij een diepe indruk.

Met het voortschrijden van de oorlog werd ons huis steeds voller. Vooral de laatste twee jaar was het onmogelijk vol. De eersten die bij ons introkken, waren de oudste broer van mijn vader en zijn vrouw. Zij moesten als rentenierende oudjes hun huis in Zeist verlaten op gezag van de Duitse bevelhebber. Het was een opmerkelijk stel mensen met sterk anarchistische ideeën. Allerlei revolutionaire boeken en tijdschriften slingerden bij ons thuis door de woonkamers. Ik herinner me alleen nog het blaadje "De Vrijdenker" vanwege de titel, maar er waren veel meer oppositionele geschriften. Na deze oom en tante kwamen een nicht van mijn vader met haar man uit Zeeland. Ook zij hadden hun huis moeten verlaten. De man van vaders nicht was gekleed zoals gebruikelijk in die tijd, maar zelf liep "nichte Pietje" nog volledig in Zuid-Bevelandse klederdracht. Daardoor was ze een heel opvallende verschijning in Hoogeveen. Kort daarna kwam een nicht uit Den Haag met haar driejarige dochtertje vanwege het voedseltekort aldaar en vervolgens een jonger zusje van haar, dat direct werk zocht en bij de groenteboer vond. Al die mensen woonden bij ons in huis, kregen te eten en konden ergens slapen. Ik behield mijn kamer, omdat ik immers huiswerk moest maken, maar het tweepersoons bed op mijn kamer werd 's nachts door logés beslapen.

Het voert te ver om op allerlei details in te gaan, zoals: was er genoeg te eten?; waren er ruzies? etc., maar bij één aspect wil ik wel stilstaan, omdat de dynamiek ervan in mijn leven zo'n grote rol speelde. Ik doel op mijn positie als nakomertje. Ik was er uiteraard vanaf mijn geboorte mee vertrouwd dat anderen c.q. ouderen bepaalden wat er in ons gezin gebeurde. Niet dat men onaardig tegen mij was, ik mag zeggen: in tegendeel, maar ik was wel de kleinste en voor mijn broers typisch het kleine broertje. Dat broertje droomde natuurlijk wel van een situatie waarin hij voor vol zou worden aangezien en zou meetellen, maar de werkelijkheid was dat hij zich had neer te leggen bij de gegeven verhoudingen. Met ingehouden vechtlust diende hij te wachten op het moment dat hij kon bewijzen dat hij meetelde.

Door het voller worden van ons huis werd mijn positie als kleinste nog meer benadrukt. Een oplossing was natuurlijk het isolement op mijn kamer, eventueel met vriendjes en lezen. Ik vermoed dat de inhoud van de boeken een fikse vertekening ondergingen vanwege het eigen fantasieleven. Dat weet ik niet meer. Wat ik nog wel weet, is de positieve uitwerking van het de kleinste zijn. Dat deed zich nogal eens voor als er slapers extra waren, zoals etenhalers uit het westen. Dan werd ik al gauw uit mijn bed verdreven naar de zolder. Daar sliep altijd al mijn jongste Haagse nichtje. Als ik dan op mijn matras op de grond lag te wachten en zij dacht dat ik wel zou slapen, kwam zij boven, ontkleedde zich en dook geheel onbloeit tussen de lakens van haar bed, schuin tegenover mijn kijkplek. Mijn voyeurbehoefte kon ik in hoge mate bevredigen, zonder dat dat beseft werd. Want klein betekent immers ook onschuldig.

De HBS in Hoogeveen, die ik ondertussen bezocht, begon ongelukkig. Ik was op het Harderwijker lyceum, halverwege de eerste klas, toen we gingen verhuizen. Het was vanzelfsprekend dat ik me, zoals ik gewend was, bij de overplaatsing zou neerleggen. De scholen sloten echter totaal niet op elkaar aan. En ook omdat mijn verholen weerstand daaraan heeft meegewerkt, bleven de schoolresultaten onvoldoende en bleef ik zitten in de eerste klas.

Toen ik deze verhuiservaring onlangs aan een vriend vertelde, reageerde hij met: dat is mij net zo overkomen, maar ik heb toen nachtenlang gehuild. Mijn ouders hebben mij toen terug laten gaan naar mijn oude school.

De vraag of mijn ouders op dezelfde manier gereageerd zouden hebben als ik mijn verdriet had laten merken, leverde voor mij een interessant antwoord op. Ik veronderstel in 1940 in ieder geval niet. Mijn vader zou iets gezegd hebben van: “het is goed voor hem dat hij ziet dat er ook een andere wereld is dan de onze. Dat hoort bij het leven en dat moet hij maar leren”. Een soort liberale flinkheid die paste bij de stoerheid van mijn vader en mijn drie broers. Het is de stoerheid van de padvinderij waarmee ons gezin zeer vergroeid was. Het antwoord zou, zo veronderstel ik, in 1945 heel anders geweest zijn. Met meer empathische tolerantie. Ik denk namelijk dat mijn vader zich rot geschrokken is van de realiteit van de oorlog en de oorlogsflinkheid. Nu is dat achteraf gepraat, want ik zat op de HBS te Hoogeveen en voor mij werd het vijf en een half jaar schoolbezoek met veel ongenoegen.

Feitelijk heette de school Christelijke (spreek uit: gristelijke) HBS-B. Ik kan het karakter van de school typeren door twee voorvallen te vertellen. De ingrijpendste speelde zich niet op school af, maar op de ochtend na de verhuizing in Hoogeveen. Het was een zondagochtend. Ik liep met mijn fiets door het gangetje naast ons huis naar de straat. Daar had een ongeveer even oude jongen als ik vermoedelijk mij al staan opwachten. Hij vertelde dat hij de buurjongen was en we maakten een praatje. Onverwacht vroeg hij: Fiets jij op zondag? ... De wending in ons gesprek absoluut niet begrijpend, antwoordde ik sullig: ja... Daarop zei hij, doordringend-ernstig kijkend: “Wij niet. Wij eerbiedigen de rust van de dag des heren...”. Een verlamdend gevoel van onbegrip overviel mij. Ik deed blijkbaar iets verkeerd, waarvan ik geen besef had. Verloren stond ik daar tegenover een leeftijdgenoot, die mij vanuit een onbekende toezichthouder terechtwees en dat deed met het ingehouden venijn, dat ik later zo goed heb leren kennen van de gristenen.

Die ervaring van verlorenheid heeft zich herhaald met name bij de gristelijke rituelen, die op school moesten plaatsvinden en die ik niet begreep. Bij het dagelijks bijbellezen bijvoorbeeld en als er om de één of andere reden een psalm moest worden gezongen met een voor mij niet te volgen tekst. Natuurlijk was ik later beter in staat de confrontatie op te vangen. De voorlichting van mijn ouders en de honende toelichting die mijn broers daarbij gaven, maakten mij wellicht zelfs wat recalcitrant op dat terrein. Maar het verloren gevoel van toen kan ik zomaar weer bij mezelf oproepen.

Het tweede voorval vond plaats tijdens één van de wandelingen die ik tegenwoordig iedere veertien dagen maak met twee klasgenoten uit de HBS-tijd. Ik uitte mij, zoals zo vaak, heel negatief over onze vroegere hoogeveense school. Meestal passeren mijn kwalificaties zonder dat er veel aandacht aan wordt besteed, maar op een keer, toen ik de school weer afschuwelijk noemde, reageerde één van hen met: “Dat begrijp ik nu niet. Ik was vaak jaloers op je. Jij was wat je noemt een populaire leerling. Je was midvoor van het schoolelftal en je maakte de doelpunten; je was de enige in Hoogeveen, die een gitaar had, engelse liedjes zong en zichzelf daarbij begeleidde; je had thuis een kamer voor jezelf met een kast vol boeken van moderne auteurs en noem maar op. Ik kwam dikwijls bij jou thuis om uit jouw kast boeken te lezen. Bij mij thuis was er één boek en daar stond alles in...”.

Zijn opmerking verraste mij, want de feiten klopten wel, al waren de boeken van mijn oudste broer, maar mijn beleving was daarmee volstrekt niet in overeenstemming. Achteraf begrijp ik die tegenstelling wel. In Hoogeveen bleef ik iemand die anders was, die er niet thuis hoorde en die ook wel een gevaarlijke verleiding betekende voor de medeleerlingen. De leraren gebruikten zoveel mogelijk de domper om de persoonlijke vrijmoedigheden te onderdrukken, terwijl ik mijn broers imiteerde in een behoefte aan

expansie. Ik telde dus wel degelijk mee, maar het had niet het vereist effect, omdat ik niet één van de hunnen was.

Ik vertel deze hoogeveense voorvallen ook om daarmee de tegenstelling aan te geven met de school die ik daarna bezocht. De keuze voor die school had alles te maken met een politieke kwestie.

Voor Nederland betekende het einde van de wereldoorlog nog niet het einde van de militaire gevechtshandelingen. De toenmalige regering meende in 1945 nog een speciale taak in Indië (Indonesië) te hebben. Men voerde oorlog tegen de bevolking aldaar om orde te scheppen. Die oorlog noemde men politionele actie. Voor mij en andere schoolverlaters betekende dat automatisch dat niet met een studie kon worden begonnen. Eerst moest een militaire dienstplicht worden vervuld. Een plichtsvervulling, waarvan niet bekend was hoeveel jaren die zou kunnen duren.

Door een duistere, administratieve kronkel werd ik niet direct na het HBS-examen in militaire dienst geroepen en moest ik een jaar wachten voordat een oproep zou komen. Over dat jaar straks meer. Nu eerst verder met de dienstplicht. Daarover valt veel te zeggen. Dat werd in die tijd ook gedaan. De opvattingen erover stonden niet alleen nationaal maar ook internationaal scherp tegenover elkaar. Voor dit verslag lijkt het mij voldoende te melden dat het er mij veel aan gelegen was zo lang mogelijk uit de militaire dienst te blijven.

Onverwacht deed zich een mogelijkheid voor. De regering had zich gerealiseerd dat na de bevrijding in '45 er een geboortegolf was geweest, waardoor er over een paar jaar een tekort aan onderwijzers zou ontstaan. Men heeft toen een "Spoedcursus (van één jaar) voor onderwijzers" ingesteld, waar ex-middelbare scholieren onderwijzer konden worden en waaraan een jaar uitstel van militaire dienst was verbonden. Samen met een drietal oud-klasgenoten meldde ik me aan bij de Rijkskweekschool te Meppel.

De overgang van de school uit Hoogeveen naar deze school was voor mij als de overgang van de hel naar de hemel. Het docentencorps van de opleiding bestond voornamelijk uit voormalige onderwijzers, die in hun vrije tijd een acte hadden gehaald en er trots op waren les te kunnen geven aan toekomstige onderwijzers. Het waren enthousiaste schoolmeesters met (linkse) maatschappelijke en opvoedkundige idealen, die een gedreven plezier in hun werk hadden en gemakkelijk hun waardering lieten blijken. Een bevrijding dus die scherp contrasteerde met de gristelijke HBS. Voor mijn doen en laten ondervond ik begrip en waardering in plaats van ingehouden achterdochtige afkeuring.

Sterk heb ik toen ervaren wat het "je thuisvoelen" voor het zelfgevoel van een jonge volwassene betekent. Ik voelde me dus fijn op de school en bovenal – daar komt het – er werd lesgegeven in de psychologie door een docent die vertelde over de vele toepassingen van de psychologie in het dagelijks leven en in het onderwijs. Nota bene: een toewijding aan de kleinste broers en zusjes in onze samenleving. De docent had zijn psychologie-acte in Groningen gehaald en raakte niet uitgepraat over de experimenten van de grote Heymans. Het gevolg laat zich raden: ik besloot later in Groningen psychologie te gaan studeren.

Er is ook een, geheel andersoortige invloed geweest op mijn studiekeus. Een niet zo concrete als die van de kweekschool, maar een meer abstract-culturele. Die invloed is verbonden met Den Haag en speelde tijdens twee van elkaar gescheiden periodes uit mijn leven. De eerste periode was die van, wat ikzelf steeds het "lege studiejaar" noem, direct na het HBS-examen 1946/1947. De tweede was tijdens de vervulling van de militaire dienstplicht 1948/1950.

In het "lege" studiejaar probeerde ik mijn oorspronkelijke studiekeus te volgen. Op de HBS wilde ik nederlandse letterkunde studeren. De boekenkast van mijn broer had zijn

effect niet gemist. Een universitaire studie nederlands was echter op basis van mijn HBS-diploma niet mogelijk. Nu was er in Den Haag een School voor Taal- en Letterkunde, die opleidde tot leraar in één van de moderne talen. Ogenschijnlijk precies wat ik wilde, maar het onderwijs stelde niet zo bar veel voor. En ook het weinige dat het voorstelde werd door mij gewoonweg grondig verwaarloosd.

Nu woonde in Den Haag de beeldhouwer Bram Roth. Bram kende ik al vanaf mijn vroegste jeugd. Wij woonden in Harderwijk, de stad waar ik geboren ben (1927) en waar ik opgroeide. Ons gezin was weliswaar een gewoon burgergezin, maar aan sommige vooruitstrevende ideeën werd wel ruimte gegeven. Wij, de kinderen, kregen bijvoorbeeld, wat toen heette, een vrije opvoeding en het in die tijd opkomende streven naar gezondheid stond hoog in het vaandel. Er werd aandacht gegeven aan de voeding, de lichaamsbeweging en frisse lucht was bijna heilig.

Voor die gezondheid had Harderwijk veel te bieden. Er was de frisse zeelucht, ook al was de zee sinds '32 geen echte zee meer en er waren de immer zuurstof producerende bomen van de Veluwe. Vanuit dat gezondheidsgeloof kwam Bram Roth, zoon van vrienden van vrienden van mijn ouders, ieder zomervakantie bij ons aansterken. Hij had de leeftijd van mijn oudste broer en met nog een neef van dezelfde leeftijd vormden zij een driemanschap dat fietstochten door de bossen maakte, kampeerde in een tent bij de boer en meer van dat soort gezond vermaak.

Bram trouwde met Aafje en zij vormden voor mij een tweede thuis in Den Haag. In plaats van met de studie bezig te zijn, bezocht ik liever Bram op zijn atelier, dat lag aan de Dunne Bierkade, midden in de haagse hoerenbuurt. Ik keek er mijn hoogeveense ogen uit en luisterde met meer dan open oren naar de gesprekken van Bram met zijn kunstvrienden. Het was een zeer waardevolle, maar weinig subtiele ontgroening.

Van grote invloed op mijn studiekeus is Aafje geweest. Zij had vóór haar huwelijk verkeerd in de literaire wereld. Daarover kon ze, als de kinderen naar bed waren, met veel humor een boekje open doen. Wat mij echter het meeste boeide, was wat zij vertelde over de tijd dat ze, zoals zij dat noemde, zocht naar het reine leven. Ter nadere aanduiding van dat streven, herinner ik me, haalde zij een boek met afbeeldingen van de schilderijen van Bart van der Lek tevoorschijn. Die representeerden wat zij met reinheid bedoelde.

In het kader van haar zoektocht was zij in psychoanalyse gegaan. Wat ze daarover vertelde, boeide mij sterk. Later zou een groot deel van mijn psychologenwerk met de psychoanalyse verbonden zijn.

Het contact met Aafje en Bram vond niet alleen plaats tijdens de door mij verwaarloosde studie nederlands, maar ook toen ik een jaar later in Den Haag mijn dienstplicht moest vervullen. Onder de internationale druk was de regering gedwongen de politionele acties te beëindigen en dat had tot gevolg dat het leger nogal wat overbodigheden bevatte. Ik behoefde niet naar Indië en in Den Haag werd ik geplaatst op een afdeling waar niets te doen was. Wel moest ik nog anderhalf jaar dienen, maar na het ochtendappèl verdween ik uit de kazerne en ik kwam er pas 's avonds terug. Ik ging dan naar Bram of naar één van de kunstvrienden, die ik intussen had leren kennen. Er ontstonden dierbare vriendschappen. Mijn vrouw en ik gaan nog graag bij de hoogbejaarde Aafje op bezoek en als het even kan, verleiden we haar over héél vroeger te vertellen.

Geheel onverwacht werd ik op 1 april 1950 ontslagen uit de militaire dienst. De tijd tot de aanvang van de studie lag open. Geld verdienen? ... Ik herinnerde me tijdens een autorit door Ommen bij een villa een bord in de tuin te hebben gezien waarop een naam stond met daaronder: Inspecteur van Onderwijs. Het werd voorjaar en Ommen leek mij een fraai dorp. De volgende dag belde ik de inspecteur en vertelde hem dat ik een baan zocht tot 1

september. Dat kon. Ik werd onderwijzer te Vriezenveen aan de Openbare Lagere School Oost. De meester, zoals dat toen heette, was ziek en ik kon voor hem waarnemen. Ik kreeg drie klassen onder mijn hoede, de derde, de vierde en de vijfde. Daarnaast was er een onderwijzeres voor de eerste en de tweede, terwijl het schoolhoofd de kinderen boven de vijfde had, tot aan het einde van hun leerplicht. Hoewel de periode heel kort was, heb ik met erg veel plezier daar gewerkt. Met de kinderen uit de klas, waaronder één volledig imbeciel meisje, met de ouders van de kinderen, die dikwijls over hun kinderen kwamen praten en met het schoolhoofd. Met hem maakte ik grote fiets- en wandeltochten. Hij was een verwoed natuurvorser en kende o.a. alle soorten gras die in Nederland voorkwamen.

Uit wat ik tot nu toe schreef, valt eenvoudig te concluderen dat bij het nakomertje er een wellicht niet altijd even zichtbare weerstand was tegen het je moeten neerleggen bij het onvermijdelijke (o.a. de gristelijke school, de dienstplicht). Daar tegenover stond de droom die je uit die band zou kunnen bevrijden (het “reine”leven van Aafje en haar psychoanalyse en het energieke levensoptimisme van de kweekschool). Ik denk dat daarmee mijn studiekeus is voorzien van een motief. We zullen gaan zien wat van de droom werkelijkheid is geworden.

II De studie

September 1950 begon ik in Groningen met de studie psychologie. Eerst waren er de nieuwe rommelige ervaringen, maar al gauw realiseerde ik me dat de studie voor mij een grote teleurstelling was. Er hadden zich vijf studenten ingeschreven. Daarnaast waren er nog een drietal toehoorders, onderwijzers die geen toegang hadden tot de officiële studie. Deze acht personen zaten te luisteren naar een viertal colleges, gegeven door één en dezelfde persoon in de Heymanszaal. Een zaal met een zeer voorname allure, indrukwekkend ouderwets. Overheersend was de gehele uitvoering in zwaar eikenhout. Mede door de bescheiden ramen, maar vooral door het donkere hout, leek de inrichting bestemd voor lieden met een voorliefde voor introvert nadenken.

De filosoof/psycholoog Heymans, naar wie de zaal was vernoemd, maakte geschiedenis. Voor zover ik die meen te weten, zal ik er iets over vertellen. Ik vertel de historie ook, omdat, enkele jaren nadat ik met de studie begon, de opleiding volledig met dat verleden brak. De lezer dient te bedenken dat tijdens de oorlog en ook nog de eerste jaren daarna de universitaire leermeesters verstoken waren geweest van wat zich in de wereld op hun vakgebied ontwikkelde. Die nieuwe gezichtspunten en inzichten begonnen door te dringen in de tijd dat ik studeerde. Ik heb de eerste jaren de psychologie gekregen zoals die vóór de oorlog werd gedoceerd. Halverwege mijn opleiding drongen nieuwe oriëntaties door. Die kwamen voornamelijk uit de Verenigde Staten. Het gevolg daarvan was een enorme verschuiving in het studieprogramma.

In het begin van de 20ste eeuw, toen de psychologie als een zelfstandige wetenschap begon te ontstaan, werd Groningen over de hele wereld als één van de belangrijkste centra beschouwd. De man, die dat had bewerkstelligd, Gerard Heymans, onderhield een intensief contact met de op dat terrein groten der aarde. Onderzoekers kwamen naar Groningen om met Heymans te spreken en te kijken naar zijn experimentele werk op het terrein van de psychonomie. Over en weer werden bezoeken afgelegd en werd er gecorrespondeerd. Op zijn colleges had Heymans veel toehoorders uit verschillende studierichtingen. In de loop van de twintiger jaren van de vorige eeuw ging die vooraanstaande positie verloren. Voor een deel was dat het gevolg van een persoonlijke

inzinking van Heymans. Zijn vrouw overleed. Zij was ook bij zijn werk altijd een grote steun geweest (het echtpaar was kinderloos) en zij vergezelde hem op al zijn buitenlandse reizen.

Een tweede ernstig verlies was van financiële aard. Heymans was aanvankelijk zeer rijk. Hij liet door Berlage één van de fraaiste huizen van Groningen bouwen, op één van de mooiste plekken van die stad. Heymans had echter zijn gehele kapitaal belegd in russische aandelen met als gevolg dat de revolutie hem in één klap alle bijzondere inkomsten afnam. Over de beide tegenslagen schijnt hij nooit te zijn heen gekomen.

Naast deze persoonlijke verliezen heeft ook de ontwikkeling in de wetenschap hem zeer aangegrepen. Zelf ging hij heel zorgvuldig-toetsend te werk. Bekend is dat hij bij bepaalde uitslagen van experimenten, o.a. die betreffende de paranormale waarneming, vooraanstaande wiskundigen raadpleegde met de vraag hoe groot de kans was dat een uitkomst van een experiment op toeval zou kunnen berusten. Hij had zijn opvattingen ontleend aan de klassieke denkers, terwijl de aankomende vakgenoten zich vaak aansloten bij de moderne stromingen in die tijd. Die ontwikkeling moet hem met afgrijzen vervuld hebben. Richtingen als gestaltpsychologie, fenomenologie, behaviourisme, psychoanalyse, etc. beschouwde hij als zeer onwetenschappelijk..

Toen ik hiervoor vertelde over mijn motivatie voor de psychologiestudie, gaf ik aan dat de bevrijding uit inperkende banden voor mij van veel belang was. Die beleving kwam terug bij de wetenschapsontwikkeling waar Heymans zo van gruwde. Kort samengevat was het voor mij het verwerpen van de “Gesetze und Elementen des Wissenschaftlichen Denkens” zoals Heymans ons dat leerde: een rechtlijnige, van buiten ons komende en aan ons opgelegde wijze van denken. Daarvoor kwam in de plaats de bevrijdende methode van de onmiddellijk beleefde inleving zoals de fenomenologie voorstond of de spontaan opkomende inval zoals de psychoanalyse die nastreefde. De nieuwe benaderingen spraken mij zeer aan. Achteraf bekeken, met een veel te nadrukkelijk negeren van wat Heymans te leren had.

Brugmans was de leerling die het meest in aanmerking kwam om Heymans op te volgen. Dat gebeurde ook. Mijn veronderstelling is dat Brugmans zich tot taak had gesteld het werk van Heymans uit te dragen en zich niet in te laten met al die moderne stromingen. Ik weet dat natuurlijk niet zeker, maar het is wel een verklaring voor mijn teleurstelling. Hoewel de stof op zich vermoedelijk boeiend genoeg was, had Brugmans de colleges enkele jaren geleden grondig doorgedacht en uitgeschreven en doordat hij ze voorlas, waren ze dodelijk saai.

Ik kan nú heel goed waardering opbrengen voor de correcte en consequente doorwerking van Heymans' theorie, maar dat was destijds in zijn presentatie slaapverwekkend. Het is mij een paar keer overkomen dat ik hem tijdens het college een vraag stelde over de stof. Het leek dan als of hij de vraag niet had begrepen en dus een antwoord gaf, dat niet op mijn vraag sloeg. Vervolgens ging hij dan onverstoord verder met zijn eigen, klaarliggende tekst.

Het tekort aan levendigheid was aan het bestuur van de universiteit vermoedelijk ook bekend, want op de post naast Brugmans, die van de filosofie, was Helmuth Plessner benoemd. Plessner was een vooraanstaand fenomenoloog en een zeer levendige tegenpool van Brugmans. Hij gaf op zaterdagochtend college en probeerde daarin ons met veel humor de denkwereld van Kant binnen te loodsen. Mijn kandidaats deed ik nog, zoals behoorde, bij beide heren met hun beider vak als hoofdvak. Vakken die op tal van punten elkaars tegengestellingen zijn. Maar daarvan was vermoedelijk alleen voor ingewijden iets te merken. In ieder geval niet door mij. Dat examen was in 1953.

De oriëntatie van de stafleden met de psychologieontwikkeling in het buitenland ontstond pas in de loop van de jaren. Toen kwamen er contacten met de buitenlandse centra.

Zoals op erg veel terreinen gold ook voor de psychologie dat de ontwikkeling in de Verenigde Staten favoriet was. Dáár werd de nieuwe psychologie gemaakt! In mijn herinnering vallen mij aan die andere psychologie drie kenmerken op. In de eerste plaats was er de grotere toewending tot de lezer. Het maakte echt een groot verschil of je aangesproken werd door Lersch Aufbau der Person of door Personality van Murphy. Voor Murphy bestond je, voor Lersch niet of nauwelijks. Het tweede kenmerk betreft de veel grotere betekenis die in de Amerikaanse psychologie aan het experiment werd toegekend. Ik vermoed dat vrijwel iedere collega, die in die tijd heeft gestudeerd, zich Experimental Psychology van Woodworth nog wel zal herinneren. Het opende in ieder geval voor mij een interessant gebied van de psychologie. En tenslotte was er de omvangrijke aandacht voor het testonderzoek. Als latere testconstructeur was Cronbach's Essential of Psychological Testing in staat mijn vooroordeel tegen het testen weg te nemen. Kortom, de nieuwe psychologie was gespecialiseerder en toegankelijker dan die welke ik gewend was. Begon ik in de eerste jaren met tentamens over zeer dikke Duitse boeken, ik eindigde met de lichtvoetige constructie van een intelligentietest.

De verandering in de studie viel samen met een toename van maatschappelijke populariteit van de psychologie. Opmerkelijk was bijvoorbeeld de verandering van de in het vak geïnteresseerden. Werd mijn studiejaar, evenals de jaren daarvoor, schaars bevolkt door oudere solistische studenten, het jaar na mij werd overheerst door een min of meer coherente groep jonge meiden zo van de middelbare school. Een verjongings- en uitbreidingstendens, die zich in de jaren daarna voortzette.

Van grote invloed op de verandering in de studie was ook het besluit de studie psychologie binnen een eigen Faculteit van Sociale Wetenschappen onder te brengen waardoor de psychologie docenten zelf konden bepalen welke verplichtte vakken en welke bijvakken konden worden gebruikt voor de samenstelling van het studieprogramma.

Jan Sniijders was al enige tijd hoogleraar toegepaste psychologie geweest voordat hij met het vertrek van Brugmans in 1954, benoemd werd voor de algemene psychologie. Een tekenend gebeuren wellicht, want nu werd de man van de toegepaste psychologie primus inter pares voor de gehele psychologieopleiding. Naast hem werd Wilhelmina Bladergroen benoemd. Een wel zeer vooruitstrevende gangmaker op het gebied van de kinderpsychologie. Vervolgens kwam Herman Hutte voor de sociale psychologie, Ben Kouwer voor de onderzoeksmethodiek en persoonskunde, terwijl Pieter Boeke de klinische psychologie verzorgde. Er ontstond leven in de brouwerij, waarin ik mij goed thuis voelde.

Ik vermoed dat vooral het gericht zijn op een beroepsuitoefening voor mij persoonlijk zo van belang was, omdat daarmee een structuur werd aangeboden. De laatste jaren op de middelbare school waren dikwijls onveilig. Je kon opgepakt worden voor gedwongen werkzaamheden. Leraren konden onverwacht wegblijven door razzia's of afwezig blijven voor langere tijd als gevolg van dreigende omstandigheden e.d. Maar ook de periode na het eindexamen was door de onvoorspelbare lengte van de militaire dienst erg onzeker. Door de zojuist beschreven nieuwe psychologieopleiding kwam er voor mij een structuur met zicht op een toekomst. Het nadrukkelijk academische karakter dat de psychologieopleiding aanvankelijk voor mij had, raakte op de achtergrond. De kant van de toepassing in een beroep werd steeds duidelijker.

De grotere zekerheid viel samen met een ontwikkeling in mijn eigen financiële positie. Mijn ouders hadden mij altijd enige financiële steun gegeven bij de studie. Dat inkomen was echter niet voldoende om van te leven. Ik kon echter eenvoudig iets bijverdienen door korte periodes in te vallen voor zieke onderwijzers. Dat bijverdienen heeft niet lang behoeven te duren want al gauw bood Wilhelmina Bladergroen mij een baan aan in haar particuliere praktijk. Een psychologiestudent die tevens onderwijzer was, kon zij goed

gebruiken. Ik kreeg een klasje kinderen met wat zij noemde een partieel defect onder mijn hoede. Dat waren kinderen die overigens normaal functioneerden maar een uitval hadden op een specifiek terrein: niet kunnen lezen; niet rekenen, etc. Met door Bladergroen ontwikkelde methoden probeerde ik na de normale schooltijd die kinderen te helpen. Daarnaast kreeg ik al gauw een aanstelling bij de universiteit om voor de psychologiestudenten de zogeheten spelobservaties te verzorgen.

Van groot persoonlijk belang waren in die tijd mijn activiteiten als voorzitter van de Vereniging van psychologiestudenten, de Faculteitsvereniging "Heymans". Daar leerde ik Liesje Stins kennen, mijn latere levenspartner. Zij was de secretaris en samen hebben wij heel wat ondernomen, zowel voor de vereniging als voor onszelf.

Bij het neerschrijven van de woorden "mijn latere levenspartner" kwam automatisch de vraag op: moet ik ook niet vertellen hoe het tussen ons vakmatig verder verliep? Mijn eerste reactie was: dat gaat niemand wat aan!, maar na enig nadenken kwam het besef dat een biografische schets zonder een woord over je relatie met je collega/levenspartner niet erg overeenkomt met de werkelijkheid. Ik zal er iets over vertellen.

Lies is ook klinisch psycholoog en psychoanalyticus geworden. Toch namen de onderwerpen uit het vak in onze gesprekken een heel bescheiden plaats in. Ik schrijf "namen" omdat met onze leeftijdstoename de psychologie een steeds ruimere plaats is gaan innemen in onze conversatie!! Dat het vroeger beperkt was, is, vermoed ik, vooral een gevolg van ons zeer ouderwetse besluit: "Jij, Lies, zorgt voor de kinderen en ik, Frans, zorgt voor het geld". Een besluit dat wij nog steeds beschouwen als één van de meest waardevolle die wij namen in ons leven. Zorg besteed door de moeder aan haar kinderen betaalt zich dubbel en dwars uit in de gesteldheid van die kinderen.

Lies had al een paar jaar gewerkt op het Medisch Opvoedkundig Bureau te Assen, toen ze in 1963 stopte bij de geboorte van zoon Matthijs. Die onderbreking duurde tot in 1970 toen zoon Hans op vierjarige leeftijd de schoolgang maakte. Lies is toen voorzichtig begonnen met de opbouw van een eigen praktijk. Onze gesprekken gingen toen voornamelijk over het wel en wee van de kinderen.

Lies is dus laat met het psychologenwerk begonnen, maar ze haalt nu ruim haar achterstand in. Terwijl ik dit schrijf, 2007, heeft zij als 75-jarige nog een vrijwel gehele werkdag te vervullen in haar praktijk en haar medewerking aan de opleiding tot psychoanalyticus.

Een andere reden om het vakmatige overleg terzijde te schuiven is de zorg besteed aan onze hartstocht voor het zeilen. Wij bezitten een Lemmeraak. Onder aakliefhebbers is de Blomaak een begrip en met de nodige trots vertel ik dat de eerste Blomaak voor ons is gebouwd. Blom, toen een voormalig Hindelooper schipper, heeft dat eerste schip in overleg met ons gemaakt. Tel daarbij op dat naast mij als Harderwijker Lies de kleindochter is van een Hindelooper schipper en de basis voor onze affectie moet duidelijk zijn. In die gevoelsconstellatie waren vele collega's gast op ons schip. Vele faculteitszaken o.a. kregen op het achterdek een geïnspireerde behandeling voorzien van veel bestuurlijke dadendrang en verhalen.

Als laatste element uit onze samenwerking wil ik melden dat Lies na het conflict dat ik had met de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse (waarover later meer), meegewerkt heeft aan een afsplitsing van die vereniging. De vereniging veranderde de oorspronkelijke opzet van de opleiding tot psychoanalyticus in een mengsel van een opleiding tot psychoanalyticus met die tot psychotherapeut. Veel ervaren collegae, en ook Lies dus, zijn met die opzet niet meegegaan en hebben hun eigen groep gesticht met een eigen opleiding. De groep heeft lovende waardering en steun ontvangen van de International Psychoanalytic Association. Lies werkt aan die opzet met veel energie mee en de gang van zaken daarbij is

tegenwoordig tussen ons dikwijls hét onderwerp van overleg. Veel vaker dan vroeger het geval zou zijn geweest.

III De werkzaamheden.

Mijn werkverband met Bladergroen werd onverwacht, omstreeks 1956 verstoord, toen zij besloot een verlate, ouderejaars student (met een invloedrijke vader) boven mij aan te stellen. Ik wilde ontslag nemen maar kon de inkomsten niet missen. Ik besprak mijn situatie met Pieter Boeke, die mij adviseerde mijn probleem voor te leggen aan Snijders. Geheel onverwacht bood Snijders mij in dat gesprek een baan aan. Hij zou de kwestie met Bladergroen regelen en zo geschiedde. Dit simpele gebeuren heeft voor mij heel grote gevolgen gehad. Snijders vertelde dat hij al geruime tijd met de Gezondheidsorganisatie TNO overleg had betreffende het vervaardigen van een intelligentietest. Hij stelde mij voor dat te gaan doen onder de voorwaarde dat ik in een half jaar zou afstuderen. Het salaris bestemd voor het eerste half jaar zou uitgesmeerd worden over een heel jaar. Met dat inkomen zou ik dus eerst vrij zijn om af te studeren en na een half jaar zou ik met het werk aan de test kunnen beginnen. Door de uitdaging, maar ook wel door de originele oplossing van mijn financiële probleem, heb ik de kans met graagte aangegrepen. Door de werkzaamheden bij Bladergroen en door de uitvoering van enkele opdrachten in de kliniek, o.a. een kindertherapie op de kinderkliniek van Hart de Ruyter naast de werkzaamheden aan de testconstructie kreeg ik de naam én klinisch ervaren én wetenschappelijk onderlegd te zijn. Een kwalificatie die mij nooit heeft verlaten en die van grote invloed bleek bij de ontwikkeling van mijn carrière.

Bij de feitelijke werkzaamheden aan de test kreeg ik zeer veel hulp. Het was veel werk, waarbij soms tientallen medewerkers tegelijkertijd betrokken waren. Wat die medewerking betreft, moet ik in de eerste plaats Snijders noemen. Hij had het project aangenomen en hij had veel ervaring op het terrein van de testconstructie. Daarnaast was er Ben Kouwer, die de kundigheid had zich te verdiepen in de nieuwste ontwikkelingen die er op het gebied van de bewerking van onderzoeksgegevens ontstonden. Met name de mathematische bewerking van resultaten was voor mijn werk essentieel. Voor het feitelijke werk voerden vele studenten (betaalde) opdrachten uit ten behoeve van de itemselectie en later voor de validatie. Het was werk, waaraan een aantal studenten met mij zes jaar met veel inzet en plezier hebben gewerkt. Ook de steun van vele anonieme personen en instanties moet ik noemen. Psychologie was toen nog nieuw en maakte mensen nieuwsgierig en daardoor bereidwillig om mee te doen. Men kan daarbij denken aan de vele groepen proefpersonen, waarvoor ik eerst een praatje hield, waarna op de toehoorders testjes konden worden uitgeprobeerd: studenten, brandweerlieden, kraamverzorgsters, huisvrouwen, scholieren en noem maar op.

Veel medewerking was er ook van instanties als CBS, van de beide wiskundigen van de ZEBRA, het toenmalige rekentool van het Mathematisch Centrum, waarop de bewerkingen werden uitgevoerd en niet te vergeten van de drie "werkeloze hoofdarbeiders" die de administratie verzorgden. In de tijd dat wij aan de GIT werkten, werden hoofdarbeiders, die geen reguliere baan konden krijgen, op basis van hun uitkering bij overheidsinstellingen geplaatst. De groep die voor de GIT werkte stond onder leiding van Henk Kobus. Als fractievoorzitter van de aanzienlijke CPN-gemeenteraadsfractie kon hij geen normale baan vinden. Voor mij was het een betrouwbare kracht. Aan hem en zijn mede-hoofdarbeiders heeft de GIT veel te danken.

Wat betreft de wetenschappelijke vragen die ik te stellen had in verband met de testconstructie, kon ik me eenvoudig oriënteren op wat in de Verenigde Staten aan ervaring was opgedaan (o.a. bij het testen van zeer grote aantallen rekruten). Algemeen was de

opvatting dat een intelligentietest diende te bestaan uit subtests, die ieder voor zich een aspect van intelligent functioneren zouden meten: verbale intelligentie, ruimtelijke intelligentie, redeneervermogen, etc. Voor ieder van de subtests was in Verenigde Staten bovendien het onderzoek te vinden, waaruit bleek welk type opgave het beste het bedoelde intelligentieaspect onderzocht. Voor mij kwam het neer op het bedenken van zeer veel opgaven met een spreiding van gemakkelijk tot moeilijk. Een eis per subtest was, dat de opgaven, wat hun moeilijkheidsgraad betreft, even ver van elkaar lagen. Omdat met de uitkomsten moest worden gerekend. Bijvoorbeeld: zes opgaven goed was dus niet alleen één stap beter dan vijf goed, maar ook een even grote stap minder goed dan zeven. Als gevolg van die eis moesten veel opgaven bedacht en uitgetoet worden op groepen proefpersonen.

Tot slot kwam dan de fase van de ijking. Het Centraal Bureau voor de Statistiek trok getript een representatieve steekproef uit de nederlandse bevolking tussen twaalf en zeven en zeventig jaar. Door medewerkers werd ieder getrokken persoon persoonlijk bezocht om een afspraak voor het testen te maken. De uitkomsten werden bewerkt op het mathematisch centrum.

In dezelfde tijd dat ik met de GIT bezig was, deden in Groningen enkele wiskundigen ervaringen op met de ZEBRA. Dat was een door de toenmalige PTT ontworpen “Zeer Eenvoudig Binair Rekenapparaat”. Het zogenaamde apparaat was niet anders dan een kamer op het natuurkundig laboratorium vol kasten, kastjes, draden, schakelaar en knoppen. Twee medewerkers waren speciaal voor de bediening ervan aangesteld en waren blij met mijn vraag of zij bewerkingen voor mij konden uitvoeren. Zij hadden nog niet veel te doen en bedachten voor zichzelf opgaven. Eén daarvan was de volgende. Naarmate een bewerking gecompliceerder was, maakte de ZEBRA een hoger zoemgeluid. De beide heren nu zochten die bewerkingen uit, die achter elkaar geplaatst een lied produceerden. Op een goede dag werd ik inderdaad begroet met het Wilhelmus. Een beetje traag uitgevoerd weliswaar, maar toch...

Aan het einde van het werk aan de GIT promoveerde ik in 1964 op een proefschrift over de relatie tussen intelligentie en leeftijd. Daarbij kon ik gemakkelijk gebruik maken van de uitkomsten uit de ijking van de GIT. Het proefschrift veroorzaakte nogal wat opwinding, omdat de hoogste intellectuele prestaties volgens het onderzoek op een veel jeugdiger leeftijd lagen dan de goegemeente in die tijd meende. Eén van de conclusies was: “De curve van de intelligentie bij toename van de leeftijd na 12 jaar stijgt tot ongeveer het twintigste jaar, waarna- na een horizontale periode of nog een geringe stijging – rond het tweëndertigste jaar een daling van de curve optreedt”. De Telegraaf maakte de afkeuring het bontst door in een hoofdartikel twijfel uit te spreken aan de weldenkendheid van mij en van mijn promotor. Heden ten dage is over de destijds gevonden uitkomsten niemand meer verbaasd.

De test, de GIT= Groninger Intelligentie Test is in 2005 opnieuw gevalideerd door Luteyn en Barelds en uitgegeven met tot mijn voldoening, heel weinig noodzakelijke aanpassingen.

Een neveneffect aan de validatie van de GIT was de ijking van de ABV. Een amsterdamse collega, Gerrit-Jan Wilde, zocht contact met mij omdat hij bezig was met de constructie van de Amsterdamse Biografische Vragenlijst. Naast vele andere zaken kon ik hem helpen door de personen uit de steekproef van de GIT te vragen of zij ook de ABV wilden invullen. Een aardige wedstrijd tussen ons ontstond door de vraag: wie van ons tweeën zal het eerst gepromoveerd zijn? Hij heeft gewonnen.

Naast en in sommige opzichten tegenover het werk aan de test, is er een ontwikkeling geweest, die niet minder belangrijk was voor mijn functioneren als psycholoog. Na mijn kandidaatsexamen in '53 kon ik mijn studie voortzetten met als hoofdvak klinische psychologie. Daarvóór had ik al klinisch werk verricht in het kader van de psychosomatische werkgroep. Ik deed daarin onder andere een psychologisch onderzoek bij astmapatiënten. Bij dat werk was de invloed van de opleider Pieter Boeke op mij heel groot. Boeke was psychoanalyticus. Bij het begrip psychoanalyticus denkt men gebruikelijk aan de psychotherapie. Dat heeft Boeke ook wel gedaan, maar dat vond thuis plaats. Op de kliniek, waarmee ik in contact kwam, ging het om de psychoanalytische visie, waarmee het doen en laten van de patiënt kon worden begrepen. Niet alleen de inhoud van het werk, de diagnostische visie, waardeerde ik zeer, maar ook de zorgvuldige discretie in de omgang met de patiënten en het respecteren van het moeilijke werk van de medicus. Dat ik later ook psychoanalyticus ben geworden, is voor mij min of meer een vanzelfsprekendheid.

Van grote invloed waren daarnaast de colleges van Piet Kuiper. Zijn inzicht in en uitleg van de psychopathologie waren dikwijls voor mij een openbaring. En niet alleen voor mij, want de collegezaal was altijd afgeladen vol. In die tijd was het gebruik dat de docent een patiënt meebracht naar het college. De docent probeerde dan de patiënt zoveel mogelijk zijn verhaal te laten vertellen om aan de hand daarvan te verduidelijken wat de pathologische dynamiek was. Kuiper bracht eens een jonge patiënt mee, die een poging tot zelfmoord had gedaan. Op zich was het voor mij al een verrassend gegeven dat zo'n daad samenhang met een psychische problematiek. Kuiper kon heel goed daarbij de persoonlijke psychologie laten zien. Ik weet nog hoe hij met deze jongeman, een leeftijdgenoot van mij, kwam te spreken over schuldgevoel in verband met de masturbatie en de behoefte aan zelfbestrafing. "Alle jonge mensen", zei hij, "denken dat seksuele opwinding niet mag en vechten ertegen. Wat niet lukt". Bij alle jonge mensen gebaarde hij naar de volle collegezaal. Ik zie nog voor me hoe de patiënt opveerde en tot leven kwam. Later ben ik bij Kuiper in psychoanalyse gegaan en heb ik in voortzetting daarvan de opleiding tot psychoanalyticus in Amsterdam gevolgd.

Natuurlijk weet ik dat Freud tegenwoordig in de psychologieopleiding geen aandacht meer krijgt en de psychoanalyse "uit" is. Als ik echter bij mezelf te rade ga, kan ik in het psychologische werk niet buiten de freudiaanse visie. Ik heb het gezichtspunt nodig, dat een mens een driftmatig wezen is; ik kan het menselijk doen en laten niet begrijpen zonder het concept van de afweer en van de onbewuste motivatie. Bovenal zou ik heel veel menselijk lijden niet kunnen begrijpen als ik niet wist hoe een neurose een leven totaal kan verzieken. Kortom, in de praktijk van het klinische werk van de medische psychologie had ik aan die visie veel steun. Bijvoorbeeld in het gesprek over de zwangerschapsafbreking of bij de depressieve rouwverwerking.

Enige tijd vóór mijn promotie kreeg ik een verzoek van Jan Bastiaans om te komen vertellen over het promotieonderzoek voor de medewerkers van de amsterdamse psychiatrische kliniek: paviljoen III. Hij had daarmee blijkbaar een plan, want na mijn voordracht vroeg hij mij of ik niet op hun kliniek wilde komen werken. Het aanbod was aantrekkelijk omdat ik door de afsluitende werkzaamheden aan de GIT onzeker werd over de toekomst. Haastig nam ik het besluit de baan aan te nemen.

Maar, met de baan in Amsterdam zou het anders lopen dan ik had gedacht. In plaats van patiëntenonderzoek werd het bedrijven van advies bij wetenschappelijk onderzoek het hoofdbestanddeel van het werk. Bastiaans, die nog voor een korte tijd als hoofd van de kliniek optrad (hij zou plaatsmaken voor Kuiper en zelf benoemd worden in Leiden), vertelde later dat het steeds zijn bedoeling was geweest mij bij het wetenschappelijk werk te betrekken. Het Faculteitsbestuur had heel ernstige kritiek gehad op het ontbreken van

wetenschappelijk onderzoek in de psychiatrie. Zelf had hij erg veel te danken gehad aan zijn samenwerking met de psycholoog Johan Barendregt en hij wilde een dergelijke samenwerking realiseren voor de komende generatie psychiaters-in-opleiding. Daarvoor vond hij mij zeer geschikt (aangezien ik zowel klinisch als wetenschappelijk goed onderlegd was).

De overgang van Groningen naar Amsterdam in '64 was voor mij groot. In Groningen werkte ik met studenten en een kameraadschappelijk docentencorps, in Amsterdam waren het medici, die aan hun carrière bouwden. Ik had geluk, doordat een paar vooraanstaande stafleden van de kliniek geruime tijd waren vastgelopen in hun promotieonderzoek. Ik kon ze goed op gang helpen, zodat binnen enkele jaren er promoties waren waarvan een aantal bovendien met cum laude werd gehonoreerd. Ik noem het ontwerp van een diagnostisch systeem van Silbermann (het systeem CHAM) en één betreffende het begrip onechtheid (een kernbegrip bij de diagnostiek van de hysterie) van Thiel.

Na een aantal vruchtbare jaren veranderde in Amsterdam deze interesse in het onderzoekswerk drastisch in de negatieve zin. Het waren de later zo bekend geworden jaren zestig. De zogenaamde studenten-revolutie, voor mij niet veel meer dan een lichtvaardig verbaal gedram, introduceerde uiterst "linkse" opvattingen, waarin de hoogleraar tot mijn diepe teleurstelling meeding. Patiëntenbehandeling diende te geschieden door in de maatschappij veranderingen aan te brengen en wetenschappelijk onderzoek creëerde alleen maar een verschil tussen mensen. De revolutie -door mij hier wel te beperkt weergegeven - had tot gevolg dat vooraanstaande medewerkers vertrokken. Ik had geluk doordat ik een eervol verzoek uit Rotterdam kreeg hoogleraar te worden voor de medische psychologie als eerste in Nederland met een zelfstandige afdeling binnen de medische faculteit.

Het verzoek viel samen met een vraag aan de amsterdamse chef de clinique- zo heette dat toen- Jan Thiel of hij in Rotterdam de psychotherapie wilde doen. Hij en ik wilden graag weg uit het rumoerige Amsterdam. In '72 werden wij tegelijkertijd benoemd in een faculteit met vooral fervente voorstanders van exact onderzoek en geheel in Rotterdamse stijl met "geen woorden maar daden".

De samenwerking tussen Thiel en mij is tot zijn emeritaat in 1988 heel vriendschappelijk gebleven. Tegenwoordig maken wij wekelijks als twee oude heren onze wandeling in het Vondelpark of het Amsterdamse Bos.

Na Thiels vertrek is de psychotherapie met de medische psychologie samengevoegd, zodanig dat Thiels opvolger benoemd is binnen de medische psychologie.

Om een idee te geven van het werk in Rotterdam moet ik allereerst wijzen op het feit dat de Medische Faculteit pas in 1966 werd gesticht, terwijl mijn benoeming in '72 plaatsvond. Voor 1966 kon men wel een medische opleiding volgen aan de Stichting Klinisch Hoger Onderwijs, maar beheer en dus ook de examens vielen onder de universiteit van Leiden of van Utrecht. Pas in '73 werd door een samengaan van de Economische en de Medische Faculteit de Universiteit van Rotterdam gesticht. Voor de volledigheid: het Erasmus Medisch Centrum is van 2002.

Mijn aanstelling zo kort na '66 stond niet alleen. Verschillende hoogleraren werden omstreeks die tijd aangesteld en dat betekende dat er sprake was van een jonge faculteit met zo niet jonge, dan toch nieuwe hoogleraren. Door het enthousiasme van de nieuw aangestelden was het relatief gemakkelijk om op instituutsniveau tot samenwerkingen te komen. Samenwerkingen die dikwijls gedurende mijn 20jarige aanstelling bleven bestaan.

Een voorbeeld van zo'n samenwerking was onder andere de activiteit waarin ik meewerkte met de afdeling Huisartsgeneeskunde in het kader van de nascholing van gevestigde huisartsen. Mijn inbreng bestond uit de deelname aan bijeenkomsten die genoemd werden naar de ontwerper van dit type samenkomsten, Balint.

Een Balintgroep bestaat uit ongeveer tien artsen, die eens in de veertien dagen bijeenkomen, waarbij een buitenstaande adviseur aanwezig is. Meestal is dat een psychiater of psycholoog. Een lid van de groep stelt een concreet probleem uit het werk aan de orde. Een concreet voorbeeld: een huisarts uit de groep hoort van een echtgenote dat haar man zeer slordig omgaat met zijn medicatie, terwijl het van levensbelang is dat hij zich strikt houdt aan de voorschriften. De huisarts vertelt in de groep wat hij zoal geprobeerd heeft, maar dat het hem niet is gelukt een verbetering te bereiken. De groepsleden reageren dan met hun ervaringen en suggesties. De adviseur kan zijn visie inbrengen. Daarbij gaat het hem erom, overeenkomstig Balints benadering, vooral de persoon van de dokter in de interactie te verduidelijken. "De dokter als medicijn". De adviseur let daarbij op de wijze waarop de persoonlijke motieven het professionele handelen doorkruisen. In dit geval werd dat gedaan door de vraag te stellen: wat zou het betekenen dat de vrouw de dokter vraagt om zijn hulp? Wat betekent dat voor de man? Met het stellen van deze vragen kon, in het onderhavige geval, de adviseur verduidelijken dat het gevaar bestaat voor een positie van de huisarts tussen man en de vrouw. Eén van de deelnemers herkent het probleem en vertelt: "dat heb ik eens meegemaakt met alle ellende van dien. Dat was bij een achterdochtige man, die dacht dat ik het met zijn vrouw wou aanleggen. Ik mocht haar echt niet onderzoeken zonder dat hij er bij was. Ieder moment maakte hij stennis met echte dreigingen. Gelukkig zijn ze na een paar jaar verhuisd".

De hoogleraar huisartsgeneeskunde en ik deden in die tijd elke week samen een Balintgroep. Een groep in Oostvoorne en alternerend daarmee een groep in Rotterdam. Voor mij was het een goede kans om de medische psychologie inhoud te geven.

Ook met de klinische genetica ontstond een jarenlange samenwerking. Dat contact begon toen de erfelijke aanleg van de ziekte van Huntington werd ontdekt. Die ziekte is een erg akelige ziekte, die pas op middelbare leeftijd uitbreekt. Wanneer die ziekte in de familie voorkomt, kan tegenwoordig bij een familielid in het allereerste begin van de zwangerschap al bepaald worden of de vrucht is aangedaan of niet. De vraag naar het al dan niet afbreken van de zwangerschap ontstaat dan. Bij de medisch-psychologische problematiek van voorlichten en steunen werd mijn medewerking ingeroepen. De werkzaamheden op het terrein van de klinische genetica zijn ondertussen zo omvangrijk geworden dat daarvoor een aparte hoogleraarspost is ingesteld.

Soms kon een psycholoog aangesteld worden apart voor een afdeling. Onder andere was dat bij de afdeling cardiologie en bij de afdeling gynaecologie. Een voordeel van een dergelijke positie is dat de psycholoog kan werken aan een beter begrip voor de bijdrage die hij kan leveren en omgekeerd dat de psycholoog een beter begrip kan krijgen van het werk van de specialist.

Daarnaast werden met verschillende andere instituten incidenteel samenwerkingsverbanden opgebouwd. Voor het beleid van de afdeling had ik de stelregel dat een geïsoleerde positie voor de psychologie niet goed zou zijn. Er moest vooral empooi gezocht worden in het medisch-klinisch onderzoek. Een voorbeeld van zo'n project is het volgende: in de jaren 80 (van de vorige eeuw) vond een discussie plaats over de vraag of chirurgen het zich wel of niet konden permitteren om tijdens een operatie opmerkingen te maken als "dat ziet er niet goed uit".

Nu heb en had ik een vriendschappelijke relatie vanaf de middelbare school met de toenmalige hoogleraar uit Leiden, Albert Zwaveling. Wij besloten samen dat een studie het antwoord moest geven op de gestelde vraag. Het gevolg was een onderzoek waarbij tijdens de operatie onder narcose aan de patiënt verbaal opdrachten werden gegeven, die na de operatie dienden te worden uitgevoerd. Benno Bonke, die het onderzoek verrichtte, toonde aan dat een dergelijke beïnvloeding mogelijk was. Een voor het klinisch werk heel relevante uitkomst

Nu ik één medewerking noem, zou ik ze eigenlijk allemaal moeten noemen. Dat zal ik niet doen en slechts vertellen dat ik een duidelijk besef heb van de bijdrage van de medewerkers. De afdeling zou nooit zijn geworden tot wat zij was en nog steeds is.

Goede medewerking begon trouwens direct. Toen Jan Thiel en ik besloten op de rotterdamse uitnodiging in te gaan, reageerde ieder van onze secretaresses – die natuurlijk de correspondentie hadden verzorgd – met de vraag of ze niet mee konden. Wij wilden dat allebei graag, want het waren betrouwbare krachten, die alles afwisten van de afdelings- en kliniekadministratie.

Tot mijn eerste werkzaamheden behoorde het aantrekken van medewerkers. Op één na zocht ik pas afgestudeerden die zich met enthousiasme op het werk zouden kunnen storten. De enige uitzondering was een gevolg van het feit dat onder de medische psychologie ook de opleiding in de gesprekstherapie viel. Ik zocht en vond iemand met veel ervaring. Hij kon een practicum opzetten waarbij iedere student werd geoefend in het voeren van een gesprek. Eerst met medestudenten en daarna met (betaalde) rolspelers.

Dat waren uiteraard de problemen van de start. Later werd het leidinggeven aan de afdeling belangrijker. Zoals ik al schreef, had ik daarbij de steun van een hardwerkende, geïnteresseerde club medewerkers, die onderling ook goed plezier konden maken. In mijn twintigjarig hoogleraarschap vonden 39 promoties plaats. In die tijd een groot aantal (waarmee geen bonificatie viel te verdienen). Wat mijn eigen positie betreft had ik veel te danken aan mijn redacteurschap van zowel het Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie als dat van het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde. Daardoor kreeg ik een globale oriëntatie op wat er in Nederland op mijn vakgebied plaatsvond en op wat via de literatuur uit het buitenland werd aangeboden. Het leiden van mijn universitaire afdeling werd thuis goed geschetst door de smalende opmerking van onze puberzoon, die tegen een vriendje zei: "als we gaan varen, heeft mijn vader altijd een zware tas bij zich met werk. Maar als we van boord gaan is die tas ongeopend gebleven".

Ik wil de regelmatige uitstapjes van de afdeling noemen, waaraan ook de groeiend jonge gezinnen meededen. Door de jeugdigheid van de medewerkers hadden die uitjes dikwijls een sportief karakter: wandelen, zeilen, etc. Mijn vrouw en ik memoreren nog dikwijls hoe volkomen geradbraakt wij de laatste kilometers aflegden van de Friese elfsteden-fietstocht, waaraan we met de afdeling mededen.

Ik schreef al dat het relatief eenvoudig was in contact te komen met collega's in het rotterdamse werk. Dat gold niet alleen op de faculteit maar ook in het dagelijks leven. Mijn vrouw en ik hebben met een aantal collega's en hun echtgenoten vriendschappen gesloten, die tot de dag van vandaag behoren tot de dierbaarste contacten.

Het plezier in het doen van onderzoek heb ik niet verloren na mijn pensionering. Vrij kort na het vaste werkverband deed zich al een aanleiding voor om een onderzoek op te zetten. Een bevriende collega, de voormalige hoogleraar huisartsgeneeskunde Heert Dokter, vertelde mij dat hij tussen de geërfde papieren een zakboekje had gevonden van zijn vader uit de tijd dat hij als medisch student naar Duitsland was getransporteerd. In het gesprek daarover besloten wij tot het plan informatie te gaan verzamelen met betrekking tot de ervaringen van de geneeskundestudenten in het toenmalige Duitsland. Terwijl de duitse artsen naar het front werden gezonden, zijn de nederlandse studenten namelijk in de ziekenhuizen geplaatst en werden daar dikwijls geconfronteerd met de noodzaak hulp te verlenen.

Alle nederlandse studenten kregen in 1943 de aanzegging dat zij om verder te kunnen studeren een verklaring moesten ondertekenen waarin stond dat ze zich loyaal zouden gedragen tegenover de duitse bezetter. Op 5 mei 1943 deed de opperbevelhebber een oproep

aan de studenten die niet hadden getekend om zich op 6 mei te melden voor werkzaamheden in Duitsland.

In ons onderzoek beperkten we ons tot de medische studenten die zich 6 mei hadden aangemeld. Van de vermoedelijk 340 studenten die zijn weggevoerd, konden wij er in 1998 112 achterhalen. Gezien de leeftijd van de ondervraagden, ongeveer tachtig jaar, zal het wel bijna de gehele levende populatie zijn geweest. Van hen kwam de informatie die wij publiceerden. Kort samengevat lagen die werkzaamheden die de studenten hadden verricht ergens tussen het boeken nalezen hoe een operatie moest worden verricht en de volgende dag uitgevoerd tot het dagelijks opruimen van het smerige ziekenhuisafval.

Bij de “feestelijke” aanbieding van ons boek aan de oudste informant hadden wij alle ondervraagden en hun familieleden uitgenodigd. Die bijeenkomst was een heel bijzondere. Op het eerste gezicht herkende men elkaar nauwelijks of niet, maar na korte tijd vloeide de gereserveerdheid weg en ontstond één en al hartelijkheid.

Van verschillende kanten vertelden familieleden ons: mijn man, cq mijn vader heeft er nooit over willen praten. Nu pas na jullie onderzoek komen de verhalen los. Veel bleef vermoedelijk onbesproken, zoals de gevoelens van twijfel bij het (onbevoegd) uitoefenen van de geneeskunde, maar ook de meer persoonlijke zaken, zoals de gevoelens tegenover (eventueel) duitse vriendinnen. Opmerkelijk is het in ieder geval dat de terugkeer naar Nederland na de duitse capitulatie geen moment uitstel verdroeg. Hals over kop wilde men naar huis.

Hoe graag ik betrokken ben bij onderzoek blijkt wel uit het voorgaande. Toch was dat voor mij niet het meest bevredigende aan het rotterdamse werk. In tegenstelling tot wat geldt voor de meeste universitaire docenten, was voor mij het geven van college het echte werk van de hoogleraar. Het onderwijs lag mij het meest na aan het hart. Inhoudelijk had ik me voor de colleges psychologie vooral gericht op twee basale fenomenen: angst en pijn. Voor ieder college gebruikte ik een viertal publicaties met empirische informatie. Een voorbeeld is een viertal artikelen over metingen bij parachutisten. Daarmee kon ik laten zien dat een toename van de bekendheid met het gevaar de angst deed afnemen. Dat kon ik gemakkelijk overdragen naar de medische praktijk en op de betekenis van het geven van voorlichting wijzen. Daarnaast kon ook duidelijk gemaakt worden dat het gevaar van bekendheid soms leidt tot een verwaarlozing van het reële gevaar en dus tot onverantwoorde slordigheden.

Eénmaal is het voorgekomen dat, toen ik mijn laatste college van het jaar voor de zomervakantie afsloot met zoets als: “...dan wens ik u verder een goede vakantie toe”, de volle collegezaal opstond en applaudisseerde. Kortom: mijn schoolmeestershart kende in die tijd vele vreugdevolle momenten.

Het universitaire werk kreeg een mooi besluit. Bij mijn afscheid (in 1992) werden vele waarderende woorden gesproken en ik ontving de Querido-penning voor goede diensten bewezen aan de medische faculteit. Wat vermoedelijk meer zegt, is dat de vijf kandidaten, die door de benoemingscommissie werden uitgekozen voor de opvolging van mij, alle vijf uit de eigen afdeling kwamen.

Terwijl ik voldaan terugblik op mijn rotterdamse universitaire werk liep het eveneens bevredigende werk in de psychoanalyse uit op een onverwachte diepe teleurstelling. Jarenlang was ik in de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse actief geweest. Onder andere had ik tientallen jaren meegewerkt aan de opleiding tot psychoanalyticus. Een lange periode was ik voorzitter van de opleidingscommissie. Naast de bevredigende kanten daaraan, waren er ook hele onaangename aan verbonden. Zoals het meedelen aan een kandidaat dat hij

of zij met de opleiding moest stoppen omdat uit de supervisies bleek dat hij/zij onvoldoende geschikt was voor het vak. (Bijvoorbeeld de kandidaat die het niet kan laten om een te intieme band met patiënten aan te gaan). Het meedelen van die nare besluiten werd mij uiteraard niet in dank afgenomen.

Op een voor mij onverwacht moment ontstond er een vijandige houding, in eerste instantie tegenover mij, maar later tegenover de opleidingscommissie. Ik heb als reactie daarop mijn lidmaatschap opgezegd. De aanleiding daartoe waren een aantal samenkomende gebeurtenissen die ik hieronder zal proberen te schetsen.

In het blad van de vereniging viel ik een voordracht aan, de zogeheten Duijkerlezing, waarin een hooggeleerde collega Freuds werk bagatelliseerde. Nadat ik deze collega in mijn artikeltje op onjuistheden in zijn argumentatie had gewezen, wilde ik afsluiten met de veronderstelling dat hij, de collega, zich had laten leiden door wat sommige epigonen van Freud beweren, maar dat in de tekst van Freuds werk iets heel anders te lezen staat. Om dat te verduidelijken, wilde ik gebruik maken van twee stukken van Ter Braak. In één stuk maakt Ter Braak Freuds epigonen belachelijk en in het andere uit hij zijn bewondering voor Freuds werk.

Om op het onderwerp Ter Braak te komen, ging ik in op de in de toenmalige actualiteit spelende pogingen om bij Ter Braak antisemitische opvattingen aan te tonen. Gezien Ter Braaks vooroorlogse publicaties was ik daarover nogal boos. Ik wilde beweren dat bij iedere Nederlander, joods of niet joods, wel antisemitische gevoelens of gedachten zijn aan te tonen. Als illustratie daarvan schreef ik dat ik antisemitische oprispingen kreeg bij de televisieuitzendingen over de Maror-gelden. Ik vond dat een smakeloos centengeschoemel. In die opvatting stond ik niet alleen. Vooraanstaande joodse zowel als niet joodse beoordelaars (zoals Henriëtte Boas en Jehudi Menuhin) gaven dezelfde mening in de krant. Onverwacht werd ik opgebeld door de redacteur van het verenigingsblad. Zij was uit haar doen omdat zij door een joods lid van de vereniging zo verschrikkelijk was uitgescholden. “Zoiets ergs heb ik nog nooit meegemaakt”, vertelde ze. Nadat ik haar had laten uitpraten, antwoordde ik dat ze maar tegen de betreffende collega moest zeggen dat ik in de volgende aflevering van het blad een stuk zou schrijven waarin ik mijn verontschuldigungen zou aanbieden omdat ik absoluut niet het doel had gehad mensen te kwetsen. Bovendien zou ik in dat stuk uitleggen hoe ik het bedoeld had.

Daarvan is het nooit gekomen. Het betreffende lid trad op voor een viertal leden (die stuk voor stuk mij persoonlijk goed kenden). Dat viertal zocht contact, niet met mij, maar met het bestuur en maakte veel ophef van de zinsnede waarin ik mijn antisemitische gevoelens neerschreef. Dat bestuur was echter kort daarvoor aangetreden en kon de ontstane ophef niet goed hanteren. Zo werd ik in het verenigingsblad veroordeeld zonder dat ook maar iets van hoor/wederhoor had plaatsgevonden.

Bij het viertal sloten een aantal leden zich aan, dat met mij nog een appeltje te schillen had en een groot aantal leden dat van het rumoer gebruik maakte om verandering in de verenigingsopzet te bewerkstelligen. Dat gebeurde ook. Er ontstonden nauwelijks beheersbare vergaderingen, waarin ik voor antisemitie werd uitgescholden en het erelid van de vereniging dat het voor mij opnam, voor fascist.

Erger dan dat waren de besluiten die doorgedrukt werden. De leden van de opleidingscommissie werden onder grote druk gezet om af te treden en vanaf dat moment werden er besluiten genomen die de goede opleiding tot psychoanalyticus, die de vereniging had gekend, ernstig ruïneerde.

Op het dieptepunt van de onhanteerbare vergaderingen heb ik mijn lidmaatschap opgezegd. Dat was in 2000. De verwarrende discussies, die in de vereniging gevoerd werden, hadden al lang niets meer te maken met de zinsnede uit mijn artikel. De diskwalificaties van

antisemitisme tegenover mij doken echter steeds weer op zonder dat ik daar van mijn kant een verweer tegenover kon stellen. Tot op de dag van vandaag betreur ik de gang van zaken zeer.

IV Slot

Nu ik tot slot mijn verhaal nog eens doorlees, ga ik aarzelen. Is het niet teveel een successtory?... Terwijl ik eraan werkte, is dat niet bij mij opgekomen. De werkelijkheid is dat ik met plezier schreef over mijn leven met de psychologie.

Er zijn wellicht een drietal uitzonderingen. Laat mij die aan het eind van mijn verhaal als een tegenwicht noemen. In de eerste plaats is er de beschreven ervaringen uit mijn HBS-tijd. Dat was een nare tijd waaraan ik een formidabel vooroordeel heb overgehouden tegenover alles wat christelijk is. Ik heb die tijd echter niet willen weglaten omdat ik er duidelijk aan gevoeld heb, hoe bevrijdend mijn start op de linkse kweekschool met zijn psychologie is geweest. In de tweede plaats is er de kwetsende ellende in de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse. Overigens kunnen noch mijn meer intieme joodse vrienden, noch ikzelf iets van een meer dan alledaagse antisemitische instelling bij mij herkennen. Volgens een “grap” van een joodse vriend is er eerder sprake van het tegenovergestelde: ik heb iets geschreven dat ik mij als jood best had kunnen permitteren, maar ik vergat dat ik dat niet ben.

De derde door mij betreunde situatie noemde ik bij de overgang van Groningen naar Amsterdam. Toen ik in re-analyse was bij Jeanne Lampl werd mij duidelijk dat die overgang destijds voor een groot deel bepaald werd door wat in de psychoanalyse “overdracht” heet. Simpel gezegd: mijn gevoelens voor mijn analyticus Kuiper hadden het karakter van een heel klein kind dat bij zijn moeder wil zijn. Die gevoelens moeten worden geanalyseerd omdat ze anders een te sterk verlangend, infantiele karakter behouden en storend werken. Vanuit mijn kinderlijke gevoelsinstelling “moest” ik indertijd te haastig van Groningen naar Amsterdam. Daardoor heb ik in Groningen een paar zaken niet geheel naar eigen tevredenheid afgewerkt. Daar heb ik spijt van.

Achteraf pakte mijn neurotische manoeuvre echter goed uit, omdat ik vermoedelijk zonder het amsterdamse werk geen benoeming in Rotterdam zou hebben gekregen. Ik zie dat als een toevallig geluk (dat je soms op je pad vindt).

Ik vermoed dat ook de ontwikkeling van de medische psychologie het in de komende tijd nog dikwijls zal moeten hebben van gelukstreffers. Voor de ontwikkeling van een wetenschap is echter meer nodig dan incidentele oplevingen. De bestudering van mensen en hun ziekten zal wel aan inhoud winnen met de toename van het inzicht in het menselijk lijden. De tijd van een brede aandacht daarvoor lijkt mij niet ver af. Ik veronderstel dat Freud's werk dan weer belangstelling gaat krijgen, omdat dat werk in ieder geval een samenhangende theorie daarvoor heeft opgeleverd. Zijn veronderstellingen zullen dan echter wel met behulp van toetsend onderzoek óf bevestigd moeten worden óf vervangen door andere veronderstellingen als de juistheid daarvan niet kan worden aangetoond. Het is een slechte gewoonte om een theorie simpel te vervangen door een andere (nieuwere) theorie, zoals tegenwoordig veelal gebeurt. De nieuwe theorie dient de oude pas te vervangen als dat , op grond van de uitkomsten van toetsend onderzoek, nodig blijkt.

Wat zou Heymans aan deze woorden een vreugde hebben beleefd ...!

Amsterdam, 1 mei 2006

F.Verhage

Publicaties.

-Verhage, F. (1964).

Intelligentie en leeftijd.

Van Gorcum en comp. Assen.

-Verhage, F. (1964).

Intelligentie en kerkelijke gezindte.

Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie, jaargang 19 nr 3.

-Verhage, F. en Thiel, J.H. (1974).

Onmacht en macht in de medische situatie.

Erasmus Universiteit Rotterdam

-Verhage, F., Frijling-Schreuder, E.C.M. en Lampl-de Groot, A. (1980).

Psychoanalytici aan het woord.

Van Loghum en Slaterus. Deventer.

-Beenen, F., de Blécourt, A., Hommes-Ferwerda, J. en Verhage, F. (1980).

Over psychoanalyse: een empirische herwaardering van klinische overwegingen.

Tijdschrift voor Psychotherapie, 6 pag.123/139.

-de Blécourt, A., Beenen, F., Gomes-Spanjaard, C., Verhage-Stins, E. en Verhage, F. (1982).

Over psychoanalyse-indicatie: de betekenis van het vermogen om fantasie en realiteit te onderscheiden.

Tijdschrift voor Psychotherapie 8, pag.339/355.

-Bonke, B., Thiel, J.H., Trijsburg, R.W. en Verhage, F. (1986).

Inleiding in de medische psychologie.

Samson, Stafleu. Alphen aan de Rijn.

-Passchier, J. en Verhage, F. (1986).

The Defence Mechanism Inventory.

Gedrag en Gezondheid 14, pag.119/124.

-Erdman, R.A.M., van Beets, R.P., Verhage, F. en Schenk, F.C. (1986).

Psychosociale aspecten van harttransplantatie.

Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde 130, pag. 1114/1116.

-Trijsburg, R.W., Erdman, R.A.M., Duivenvoorden, H.J., Thiel, J.H. and Verhage, F. (1987).

Denial and Overcompensation in Male Patients with Myocardial Infarction.

Psychotherapy and Psychosomatics 47, pag.22/28.

-Passchier, J., Bonke, B and Verhage, F. (1987).

Is Anger elicited by D.M.I.?

Psychological Reports 61, pag. 431/434.

Trijsburg, R.W. en Verhage, F. (1988).

Psychologisch inzicht en psychologische interventie in de medische situatie.
Bulletin Klinische Praktijk en Medische Psychologie 5, pag. 53/66.

-Frijling-Schreuder, E.C.M., Bakker, J.E.M. en Verhage, F. (1988).

Techniek van de psychoanalyse bij volwassenen en kinderen.
Van Gorcum en comp. Assen.

-Passchier, J., Goudswaard, P., Orlebeke, J.F. and Verhage, F. (1988).

Migraine and Defence Mechanisms.
Social Science and Medicin 26, pag. 343/350.

-Passchier, J., van den Bree, M.B.M., Leijendekkers, M.L.A. and Verhage, F. (1989).

Development of a Short Instrument for Measurement of Self-aggression.
Psychotherapy Psychosomatics 52, pag.205/208.

-Frets, P.G. Duivenvoorden, H.J., Niermeijer, M.F., van den Berghe, S.M.M.,
Verhage, F. and Galjaard, H. (1990).

Factors influencing the Reproductive Decision after Genetic Counseling.
American Journal of Medical Genetics, pag.496/502.

-Tibben, A., Vegter-van der Vlis, M, Roos, R.A.C., van der Kamp, J.J.P., Frets,
P.G. en Verhage, F. (1990).

**Presymptomatische DNA diagnostiek bij de Chorea van Huntington: reacties op
de zekerheid niet-gendrager te zijn.** Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde
134, pag.701/704.

-Tibben, A., Vegter-van der Vlis, M., Niermeijer, M.F., van der Kamp, J.J.P.,
Roos, R.A.C., Rooijmans, H.G.M., Frets, P.G. and Verhage, F. (1990).

Testing for Huntington Disease with Support for all Parties.
Lancet pag. 335/553.

-Dokter, H.J. en Verhage, F. (1991).

De dokter als medicijn.
Nederlands Huisartsengenootschap. Utrecht.

-Boeke, S. Duivenvoorden, H.J., Verhage, F. and Zwaveling, A. (1991).

**Prediction of postoperative Pain and Duration and Hospitalisation using two
Anxiety Measures.**
Pain 45, pag.293/297.

-Frets, P.G. Duivenvoorden, H.J., Verhage, F. Peters Romeijn, B.M.T. and
Niermeijer M.F. (1991).

Analysis of Problems in Making the Reproductive Decision.
Journal of Genetics 28, pag.194/200.

-Tibben, A., Vegter-van de Vlis, M., Skraastad, M.J., Frets, P.G., van der Kamp, J.J.P., Niermeijer, M.F., Ommen, G.J.P., Roos, R.A.C., Rooymans, H.G.M., Stronks, D. and Verhage, F.(1992).

DNA-testing for Huntington's Decease in The Netherlands.

American Journal for Medical Genetics.44 pag.94/99.

-Passchier, J., Verheij, R.,Tulen, J.H.M., Timmerman, L., Pepplinkhuizen, L. and Verhage, F. (1992).

Positive Associations between Anticipatory Anxiety and Needle-pain for Subjective but not for Physiological Measures of Anxiety.

Psychological Reports pag. 1059/1062.

Frijling-Schreuder, E.C.M. en Verhage, F. (1995).

De psychoanalyse en de opleiding in een veranderende maatschappij.

Mededelingenblad NVPA 9, pag.2/5.

Frijling-Schreuder, E.C.M. en Verhage, F.(1995).

Hoe passen onderbrekingen in het psychoanalytische proces.

Mededelingenblad NVPA 10, pag. 10/11.

Schalken, H., van Dam, Q., de Meij, H. Panhuysen, L., van der Spek, S. en Verhage, F.(1998).

Een poging tot operationalisering van het psychoanalytisch proces.

Mededelingenblad NVPA 13, pag.182/199.

-Beenen, F., de Blécourt, A., de Kinkelder, H.J., Thiel, J.H. en Verhage, F. (1999).

Verschillen en overeenkomsten tussen twee cliënt-populaties 1960-1990.

Tijdschrift voor Psychotherapie 25, pag.75/86.

-Dokter, H.J. en Verhage, F. (2001).

Een onbelicht verleden.

Koninklijke van Gorcum. Assen.

-Dokter, H.J. en Verhage, F. (2005).

Rouw en rouwverwerking.

Bohn Stafleu van Loghum. Houten.

-Dokter, H.J. en Verhage, F. (2005).

Rouw bij ouderen: Terminale ziekten en overlijden.

Serie: Bijblijven 21, pag.27/35. Bohn stafleu van Loghum. Houten.

-Dokter, H.J. en Verhage, F. (2005).

Rouw in de huisartsenpraktijk.

Serie: Bijblijven 21, pag.6/10. Bohn stafleu van Loghum. Houten

